

АНОТАЦІЯ

Малая Г.Д. Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в УРСР (1960-ті – 1980-ті роки). – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032. «Історія та археологія». – Інститут історії України Національної академії наук України, Київ, 2026.

Дисертацію присвячено джерелознавчому аналізу мемуарів як історичного та просопографічного джерела для висвітлення дисидентського руху в УРСР 1960–1980-х рр. У роботі досліджено процес формування корпусу мемуарних джерел, їх інформаційний потенціал, ступінь репрезентативності та особливості використання у реконструкції історії дисидентського руху УРСР.

Дослідження дисидентського руху УРСР тривалий час обмежувалося як ідеологічними рамками, так і недостатньою доступністю джерел. Значна частина наявних джерел була сформована в інституціях, які були безпосередньо зацікавлені у контролі, класифікації та інтерпретації проявів інакودумства. Розширення джерельної бази, зокрема завдяки відкриттю архівів та введенню до наукового обігу нових джерел, створило передумови для поглиблення досліджень і зміни дослідницької оптики.

Попри широкий інтерес наукової громадськості до вивчення дисидентського руху, основна увага дослідників зосереджена на реконструкції подій, форм діяльності та репресивної політики радянської влади. Натомість способи осмислення цих подій самими учасниками руху залишаються досі недостатньо висвітленими. Мемуари як джерело дозволяють звернутись до індивідуального досвіду його учасників, виявити особливості сприйняття тогочасних подій, формування опозиційних переконань і реакцій на репресивний тиск, що обумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Метою дослідження є аналіз опублікованих мемуарів дисидентів як джерела для всебічного висвітлення дисидентського руху в УРСР 1960–1980-х рр., визначення їхнього інформаційного потенціалу, рівня достовірності, можливості їхнього залучення для реконструкції історичних подій і створення просопографічного портрету учасників.

09.07.2026

Атач -

Малая Г.Д.

Джерельну базу дослідження становить корпус джерел особового походження, систематизований за видовою ознакою на три групи: епістолярій, щоденникові записи та мемуари, серед яких мемуари додатково структуровано за класифікацією, що розрізняє мемуари про історичні події, автобіографічні спогади та біографічні мемуари.

Методологічно робота поєднує джерелознавчу критику із сучасними підходами до аналізу его-джерел, центральним серед яких є наратологічний аналіз як спосіб простежити, яким чином автор мемуарів вибудовує оповідь, відбирає й упорядковує епізоди власного досвіду, конструює образ автобіографічного «я» та образ «іншого». Теоретичну рамку доповнюють концепції колективної пам'яті та постпам'яті, що уможлиблюють дослідження взаємозв'язку між індивідуальними спогадами й колективними уявленнями спільноти про минуле, а також інструментарій просопографії, спрямований на реконструкцію соціального середовища дисидентської спільноти, позбавленої формалізованої організаційної структури. У сукупності ці підходи забезпечили як інтерпретацію мемуарних текстів у їхньому соціокультурному й політичному контексті, так і можливість реконструювати колективний портрет дисидентського середовища на основі множинності індивідуальних свідчень.

Було простежено, що становлення інакодумства в середовищі майбутніх дисидентів мало поступовий і внутрішньо суперечливий характер. Покоління, що входило в період «хрущовської відлиги», зростало під впливом післявоєнної дійсності та ідеологічного тиску, який, однак, не був тотальним: родинне середовище, неформальні контакти й особисті спостереження залишалися просторами приватної автономії. Подальші роки навчання в школах та університетах, попри партійну індоктринацію, водночас відкривали доступ до нової літератури, культурних ініціатив і кола однодумців, що поступово створювало передумови для переоцінки нав'язаних уявлень.

Дослідження саморепрезентації та авторефлексії у мемуарах виявило процес формування подвійної ідентичності учасників руху, за якого радянська самоідентифікація тривалий час співіснувала з національним самоусвідомленням. Усвідомлення національної ідентичності для багатьох майбутніх дисидентів розпочиналося з відчуття обмеженості культурного й мовного самовираження в офіційному радянському просторі, тоді як політика русифікації виступала маркером

глибших структурних суперечностей радянського устрою. У початковий період це усвідомлення ще не супроводжувалося відкритим запереченням радянської системи: більшість майбутніх дисидентів вірила в можливість її реформування, а згортання «відлиги» спричинило особисту кризу цього покоління, після якої культурна й мовна самосвідомість трансформувалась у політичну позицію.

Залучення інструментарію просопографії до аналізу мемуарів дало змогу реконструювати колективний портрет дисидентського середовища. Автор мемуарів моделює не лише власну біографію, а й мережу стосунків, у якій вона розгорталася. З огляду на відсутність формалізованої організаційної структури руху основну увагу зосереджено на колі довірчих знайомств, механізмах залучення до опозиційного середовища та формах прояву солідарності. Простежено, як у мемуарах формується уявлення про внутрішню структуру руху, при цьому сам факт згадування чи замовчування певних постатей може відображати як їхню реальну роль, так і пізніші, ретроспективні уявлення.

З'ясовано особливості культурно-інтелектуального середовища дисидентського руху, насамперед у Києві як одному з його основних осередків. Розширення можливостей культурного самовираження в умовах «відлиги» поступово перетворювалося на об'єкт контролю з боку влади, що зумовлювало зміщення інтелектуальних контактів, творчих зустрічей та обговорень літератури й мистецтва у неформальні приватні простори – передусім квартири та майстерні. Це сприяло формуванню середовища, у якому культурна діяльність набувала ознак спільного досвіду, а сама можливість займатися нею в умовах репресивного тиску ставала пов'язаною з певною позицією щодо системи.

Простежено, що ретроспективний характер мемуарів визначає спосіб репрезентації подій дисидентського руху: автори надають їм наративної зв'язності, інтегруючи переломні моменти, такі як згортання «відлиги», хвилі арештів, судові процеси, появу правозахисних і громадських організацій, – у єдину історію розвитку власних переконань, при цьому мемуарні свідчення зберігають множинність інтерпретацій, що відображає внутрішню неоднорідність дисидентського середовища. З'ясовано, що мемуари продовжують традицію документування порушень прав людини, започатковану самвидавом, відкритими листами та хроніками, однак

зміщують акцент із фіксації фактів на аналіз внутрішнього досвіду пережитого, що уможлиблюється завдяки одночасній ролі автора як свідка й учасника подій.

Наукова новизна дослідження обумовлена тим, що в ній уперше здійснено всебічний аналіз опублікованих мемуарів учасників дисидентського руху в УРСР як цілісного джерельного комплексу з урахуванням їх наративних та змістових характеристик; здійснено спробу реконструкції колективної біографії дисидентського середовища на основі мемуарних свідчень; створено колективний просопографічний портрет дисидентів як унікального соціальної групи; проаналізовано особливості авторефлексії та гетеростереотипів у мемуарних свідченнях як способів саморепрезентації та осмислення «іншого» у дисидентському середовищі.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані у подальших джерелознавчих та історичних дослідженнях з теми, а також у розробці навчальних курсів з історії дисидентського руху УРСР, джерелознавства, історії повсякденності.

Ключові слова: мемуари, джерела особового походження, просопографія, українська мемуарна традиція, історична пам'ять, дисидентський рух, національний рух, самвидав, репресії, пропаганда, радянський тоталітарний режим, КДБ УРСР, «перебудова», Україна, СРСР.

ABSTRACT

Malaya, H.D. Memoirs as a source on the history of the dissident movement in the Ukrainian SSR (1960s–1980s). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Thesis for a degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 “History and Archaeology” – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The thesis is devoted to a source-critical analysis of memoirs as historical and photographic sources for the study of the dissident movement in the Ukrainian SSR during the 1960s–1980s. The study examines the formation of the corpus of memoir sources, informational potential, degree of representativeness, and the particularities of their use in reconstructing the history of the Ukrainian dissident movement.

For a long time, the study of the dissident movement in the Ukrainian SSR was limited by both ideological frameworks and limited access to sources. A significant portion of the available sources was produced by institutions with a direct interest in controlling, classifying, and interpreting manifestations of dissent. The expansion of the source base – particularly through the opening of archives and the introduction of new sources into scholarly circulation – has created the conditions for deeper research and a shift in research perspectives.

Despite considerable academic interest in studying the dissident movement, researchers have concentrated primarily on reconstructing events, forms of activity, and the repressive policies of the Soviet authorities. The ways in which the participants themselves interpreted these events remain insufficiently explored. Memoirs, as a source, allow us to examine the individual experiences of the movement’s participants, identify the particularities of their perceptions of the events of that time, the formation of their oppositional convictions, and their reactions to repressive pressure – all of which defines the relevance of this dissertation.

The aim of the study is to analyse published dissident memoirs as a source for a comprehensive examination of the dissident movement in the Ukrainian SSR during the 1960s–1980s, to determine their informational potential, level of reliability, their suitability for reconstructing historical events and creating prosopographical portrait of movement participants.

The source base of the dissertation consists of a corpus of personal-origin sources, classified by type into three groups: correspondence, diary entries, and memoirs, among which the memoirs are further structured according to a classification that distinguishes between memoirs about historical events, autobiographical recollections, and biographical memoirs.

Methodologically, the study combines source criticism with contemporary approaches to the analysis of ego-sources, foremost among which is narratological analysis as a means of examining how the memoirist constructs the narrative, selects and orders episodes from their own experience, and constructs the image of the autobiographical “self” and the image of the “other.” The theoretical framework is complemented by concepts of collective memory and post-memory, which enable the study of the interconnection between individual memories and a community’s shared perceptions of the past, as well as the tools of prosopography, aimed at reconstructing the social environment of a dissident community lacking a formalized organizational structure. Taken together, these approaches enabled both the interpretation of memoir texts within their sociocultural and political context and the reconstruction of a collective portrait of the dissidents based on a multitude of individual testimonies.

The research traces how the formation of dissent among future members of the movement was a gradual and internally contradictory process. The generation that came of age during the “Thaw” grew up under the influence of postwar realities and ideological pressure, which, however, was not total. Family environment, informal contacts, and personal observations remained spaces of private autonomy. Subsequent years of schooling and university education, despite Party indoctrination, simultaneously opened up access to new literature, cultural initiatives, and circles of like-minded people, which gradually laid the groundwork for a re-evaluation of received ideas.

Research into self-representation and self-reflection in memoirs revealed a process of dual identity formation among movement participants, in which Soviet self-identification coexisted for a long time with national self-awareness. For many future dissidents, the realization of national identity began with a sense of limitation in cultural and linguistic expression in the official Soviet sphere, while the policy of Russification, served as a marker of deeper structural contradictions of the Soviet order. In the early stages, this awareness was not yet accompanied by open opposition to the Soviet system: most future dissidents

believed in the possibility of reforming the system, and the end of the “Thaw” triggered a personal crisis for this generation, after which cultural and linguistic self-awareness transformed into a political stance.

The application of prosopography’s methods in the analysis of memoirs made it possible to reconstruct a collective portrait of the dissident community. The memoirist models not only his own biography but also the network of relationships within which it unfolded. Given the absence of a formal organizational structure within the movement, the focus is on the circle of trusted acquaintances, the mechanisms for recruitment into the opposition community, and the forms of solidarity. The study traces how the memoirs construct an image of the movement’s structure, while noting that the inclusion or silence surrounding particular figures may reflect both their actual role and retrospectively consolidated understandings of who the key actors were.

The study identifies the distinctive features of the cultural and intellectual milieu of the dissident movement, particularly in Kyiv as one of its main centres. The expansion of opportunities for cultural self-expression during the “Thaw” gradually became a target of state control, leading to a shift of intellectual contacts, creative gatherings, and discussions of literature and art into informal private spaces – primarily apartments and workshops. This contributed to the formation of an environment in which cultural activity acquired the character of shared experience, and the very possibility of engaging such activity under repressive pressure became bound up with a particular stance toward the system.

It has been observed that the retrospective character of memoirs shapes the way events of the dissident movement are represented: authors give them narrative coherence by integrating turning points, such as the end of the “Thaw,” waves of arrests, trials, and the emergence of human rights and civic organizations, into a single narrative of the development of their own convictions, while the memoirs retain a plurality of interpretations, reflecting the internal heterogeneity of the dissident community. It has further established that memoirs continue the tradition of documenting human rights violations, initiated by samvydav, open letters, and chronicles; however, they shift the emphasis from recording facts to analysis the internal experience, which is made possible by the author’s dual role as both a witness and a participant.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the first to conduct a comprehensive analysis of published memoirs by participants in the dissident movement in

the Ukrainian SSR as a unified source complex, taking into account their narrative and content characteristics; undertakes a reconstruction of the collective biography of the dissident community based on memoir testimonies; constructs a collective prosopographical portrait of dissidents as a unique social based on memoir accounts; and analyses the characteristics of self-reflection and hetero-stereotypes in memoirs as means of self-representation and understanding of “the other” within the dissident community.

The results of the study may be applied in further source critical and historical studies on the subject, as well as in the development of courses on the history of the dissident movement in the Ukrainian SSR, source critic studies, and the history of everyday life.

Keywords: memoirs, sources of personal origin, prosopography, Ukrainian memoir tradition, historical memory, dissident movement, national movement, selfpublishing, repressions, propaganda, Soviet totalitarian regime, KGB of the Ukrainian SSR, “perebudova” (“perestroika”), Ukraine, USSR.